

РЕЦЕНЗИЯ

От проф. д-р Николай Михайлов, СУ „Св. Кл. Охридски“, ФЖМК
относно придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в професионално
направление 2.3. Философия (Философия с преподаване на английски език)
за дисертационен труд на тема: *„Сравнително изследване на понятията Бог,
субектност и Аз във философията на Левинас и Киркегор“*, представен от Ставрос
С. Панайоту, редовен докторант във Философски факултет,
с научен ръководител: проф. д-р Мария Димитрова

1. Представяне на докторанта и на дисертационния труд.

Ставрос С. Панайоту е редовен докторант във Философски факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“ в научна област 2.3. Философия по докторантска програма „Философия с преподаване на английски език“. Освен като изследовател, докторант Панайоту има и богат професионален опит като изследовател и специалист в областта на философията, социалните дейности, преподаването и т.н. Заедно с това докторантът е и успешен автор на научна продукция – монография, статии, студии, научни анализи, участия в конференции в сферата на философските и исторически изследвания. Докторантът е предоставил всички необходими доказателства за успешно приключване на периода на обучението си. Представеното за рецензия дисертационното изследване на тема *„Сравнително изследване на понятията Бог, субектност и Аз във философията на Левинас и Киркегор“* е изпълнено в общ обем от 189 страници. Дисертационния труд представлява задълбочено сравнително изследване на понятията за Бог, субективност и Аз във философията на Е. Левинас и С. Киркегор, като въз основа на тази изследователска оптика се разглеждат и анализират редица теории и понятия от областта на историята на философията, етиката, онтологията, факт, доказващ значителната философска ерудиция на колегата. Трудът е структуриран по следния начин: Въведение, три глави, Заключение и Библиография. Главите са тематично подредени в подходящи раздели, което придава прегледност на разработката, задълбочава нейната детайлност и допринася за проследяване на нейната логическа структура. В текста се разграничават теоретична и изследователска части. Библиографията на цитираната литература е изключително впечатляваща и като обем и като съдържание на използваните автори, както на изследваните, така и на други влиятелни философски имена и съдържа над 370 информационни източника. Признавам, че подобна обширна авторова база се среща изключително рядко в изследване за придобиване на ОНС „доктор“. Авторефератът е

систематизиран и изчерпателен и в обем на 28 страници релевантно предава изложението на дисертационния труд, макар че изложението не следва строго структурата и логиката на поднасяне на авторските разсъждения в изследването. Но Автореферата дава ясна представа за научните и изследователски интереси на дисертанта, историята на неговите предпочитания към темата, разкрива академичния профил на един млад, ерудиран и задълбочен изследовател в полето на философията и етиката. Всички представени материали по защитата изцяло покриват изискванията за дисертационен труд за придобиването на ОНС „доктор“ в професионалното направление на самостоятелното изследване на докторант Ставрос Панайоту.

II. Оценка на качествата на дисертационния текст. Обща характеристика на изследването.

Научната задача, която стои пред дисертанта се отличава с голяма сложност и изисква сериозни познания от области като етика, история на философията, философия на религията, феноменология, теология и т.н. Основното съдържание на труда е изложено последователно, обстойно и логически свързано като докторантът показва необходимите знания и изследователски умения за изпълнението и успешното приключване на подобна научна задача. Самата изследователска идея – сравнение на философи като Левинас и Киркегор в техните концепции, терминология и основни понятия – е с висок академичен потенциал и носи сериозни белези на оригиналност и задълбоченост поради спецификата на философския подход на избраните автори, който бележи обрат в историята на европейската философска култура. Всеки анализ върху тяхното творчество обхваща и теоретическата и практическата философия, като изисква многопосочни разсъждения. Киркегор не е системен философ, за разлика от немските идеалисти от 19 век например, той търси философския път на истината по различен от тях начин. Левинас възприема дълбоко (юдейска) религиозна основа на своята философия, противопоставяща се на онтологическите „увлечения“ на доминиращата европейска философия по онова време. „Възнамерявам успоредно с това да разбера и да отговоря възможно най-добре чрез аргументите на Левинас и Киркегор на въпроси като: Какво е да си човек? Можем ли да определим Бог отвъд онтологията? Етиката първа философия ли е? Вярата и етиката неразделни ли са? Има ли няколко понятия за време? Можем ли да превъзмогнем смъртта? Защо отговорността и Другостта са необходими и достатъчни условия за субективност?“ (с.8), пише автора в началото на своя труд. Първата част на изследването е въвеждаща, тя започва с преглед (всъщност сериозен

анализ) на философските концепции на двамата философи и обосновани изводи за сходствата и разликите между тях, една сама по себе си сложна задача. „Левинас и Киркегор - макар и със съвсем различен философски произход - твърдят, че личността преминава през тотална Другост“ (с. 25). Напълно подкрепям това наблюдение, за Киркегор мнозина изследователи твърдят, че за него „Бог е самата личност“, с всички нейни колебания и конфликти, а за Левинас отговорността към Другия изгражда самите нас като личности. Изложението е логически последователно и успява да удържи във вниманието на изследователя основните задачи и цели, поставени в началото и поставя подходящи акценти в хода на разсъжденията. Първата част е посветена на анализа от страна докторанта върху употребата от изследваните автори на такива понятия като Бог и онто-теология, а също разсъждения за това дали може да се говори за един Бог отвъд онто-теологията. Дисертантът показва ерудиция и отлично познаване не само на съчиненията на изследваните автори, но и на голям брой релевантни източници по темата – „В дисертацията се обсъждат етиката и философията на религията, а не онтологията“ (с.32). Както в тази глава, така и в останалите части на изследването подходът на докторанта е концептуален, т.е. свързан с изследването на понятия и тяхното философско съдържание с „непрекъснато отнасяне“ към различни научни коментари и автори. Методът на сравнението, заедно с историко-философския анализ са водещи и предпочитани в дисертационния труд. Очевидно е когнитивното съдържание на авторските анализи на г-н Панайоту: „Отговорността за Левинас надхвърля представата за битието, както го познаваме в Хайдегеровото „Битие и време“ и във „Феноменология на духа“ на Хегел или в други съвременни мислители. Битието според Левинас не е толкова ценно като отношение на хората един към друг. Отговорността е отвъд битието и отвъд иманентността на битието“ (с. 41). Етическият патос на Левинас и заключенията, които водят към фигурата на Бога са вярно разчетени и умело интерпретирани от докторанта: „От етична гледна точка Левинас твърди, че трябва да избягаме от онто-теологията, като преосмислим смисъла“ (с.46) или „смисъла на човешкото“, както казва самия Левинас. Прави силно впечатление, че почти всяко разсъждение на дисертанта е отнесено към друга философска позиция, посочена като допълваща или понякога критикувана. В този план като умение за анализ, което демонстрира докторанта, е умелото сравнение между континенталната и аналитичната традиция, които са познати и изследвани в много висока степен от страна на докторанта. Част 1.5. въвежда в основното проблемно поле на труда чрез сравнение на две основни понятия на разглежданите философи – Левинас и Киркегор. Тя дава възможност на дисертанта да

открие „едно от най-важните разминавания“ (с.60) между „датския Сократ“ (по думите на един руски изследовател) и Левинас. Макар и донякъде познато, уелите разсъждения на дисертанта прави възможно това различие да бъде видяно по-подробно и да се забележат нови, по-детайлни и не съвсем изяснени до този момент черти в него, което за текстовете на философи, владеещи виртуозно езика като Левинас и Киркегор е приносно усилие. Втората глава на дисертационния труд се насочва разсъжденията на автора към отношението Бог – личност, или проблема за субективността, така както го разбират и тълкуват двамата мислители, Киркегор и Левинас. За френския философ дисертантът отбелязва, че „той настоява, че субективността може да се разбере чрез етиката“ (с.81), докато пак според него Киркегор „предлага аргументи, които дават приоритет на понятието вяра“ (пак там). Киркегор сам пише в своите книги, че може да се определи като последователен почитател на „рицаря на вярата“. Разграничаването на двете концепции за субективност е изпълнено изключително подробно от дисертанта, който отново демонстрира умение да се ориентира в сложните мисловни конструкции на изследваните автори. Интересът към човешката неповторимост и уникалност, противопоставянето на панлогизма и обективността на немската идеалистическа философия, духовното и може би безкрайно търсене на истинската вяра, вероятно различна от тази, за която говори Църквата (в случая с Киркегор), емоционално оцветените дирения на двамата философи – всичко това не е убягнало от изследователския поглед на дисертанта. Анализът на автора е съотнесен и с версиите на аналитичната философия („аналитичните мислители предлагат някои свойства на „контролен списък“, да речем, нещо като задължителни критерии / предположения, за да приемат някого като личност, което се нарича...критериализъм ...[и] се фокусира главно върху знанието и (само) съзнанието“, с. 84). Тези разсъждения сочат допълнителни умения, научни качества и разбира се – знания на дисертанта, които допринасят за един максимално широк академичен поглед върху изследваните проблеми. Анализът, както и теоретичната аргументация, които предлага той са достоверни, подробни и с оглед на всички важни детайли, които имат значение за целите на дисертационния труд. Възраженията на двамата автори срещу „тоталитарната онтология“ (с. 94), опитът им да обяснят и аргументират различен поглед върху съществуването, противопоставянето им на всеобхващащи или универсалистски философски системи („традицията на Парменид“, според думите на Левинас) , в които индивидуалното сякаш изчезва, са открити последователно и добросъвестно от дисертанта. Той изразява и собствена позиция по отношение на философията на Левинас:

„Въпреки че някои мислители настояват, че при Левинас човешкият Друг е средният термин между мен и Бог, аз твърдя, че няма такова нещо при идеите на Левинас“ (с. 95). Дисертантът също така проследява отношението на Левинас и Киркегор към установените значения на понятията иманентност и знание, които те критикуват, но по собствен начин, използвайки различни философски методи, което изцяло попада в темата на дисертационния труд. Не са пропуснати и такива детайли като посетените от Киркегор лекции на късния вече Шелинг през 1841 -1842 г. в Берлин (с. 110) и влиянието на идеите на немския философ върху творчеството на датския мислител. Третата част на дисертационното изследване представя сравнение на концепциите на Киркегор и Левинас за смъртта и времето. Това обаче е направено в широк контекст, изложението отново се придържа към историко-философския метод на анализ и сравнение, след което се проследяват смисловите линии, водещи до концептуализирането на тези понятия при изследваните философи. Тази глава на дисертационния труд доказва уменията на дисертанта да сравнява, анализира и да прави самостоятелни заключения въз основа на едни от най-сложните и богати на разнообразен смисъл текстове, съществуващи във философската традиция. Показано е систематичното преосмисляне на основните понятия на Хайдегер и Хусерл от страна на Левинас и формирането на собствените му концепции за Другия, който не може да бъде разбран само въз основа на битието или казано философски – само въз основа на биването му. „Вярно е, че по време на своята философска кариера Левинас обявява Етиката като първа философия. Правейки това, той изследва гледна точка в полза на Другия и неговата близост до (а) мен и (б) Бог“ (с. 139). Понятийния анализ на идеите на Киркегор е също подробен в тази глава. Киркегор и Левинас са философи, чиито идеи не могат да бъдат разбрани напълно без се вземе предвид тяхната житейска съдба, събитията в техния живот, които оформят техните възгледи. Киркегор припада от изтощение, докато е на улицата и в болницата, в която е настанен споделя, че болестта му ще доведе до неговия край, но сякаш този край ще подкрепи делото, на което е посветил своя живот, ще подчертае вярата. „Това, което ни е необходимо за преодоляване на смъртта, според Киркегор е най-висшата субективна истина - (повторение) на вярата, непременно далеч от църковния стереотип и хегеловия позитивизъм, интегрирана към (субективна) страст и абсурд“ (с. 155). И в тази част в най-висока степен докторанта представя изчерпателно своята позиция, всестранно анализира централни понятия, излага своите собствени изводи, логически следващи от сравнителния философски анализ – „Решаващият момент за философията на Киркегор е

решението му да постави рязко разграничение между иманенталистката и трансценденталната линия на мислене“ (с. 148) .

В заключение на тази част мога да кажа, че изследването е изключително добре замислено и с подходяща научно-изследователска насоченост, както и че е реализирано на основата на изключително широк кръг познания и изследвания от страна на автора, които се отнасят до различни сфери на философията – етика, естетика, теория на познанието, онтология, както и на много висока степен на библиографска осведоменост от страна на докторанта по отношение на всички поставени в центъра на неговото изследователско внимание проблеми. Тезите на автора са „уплътнени“ с непрекъснати позовавания, както на изследваните класици на философията, така и с такива на различни изследователи, факт, подчертаващ отличната информираност на дисертанта по темата.

III. Аналитична характеристика и приноси на дисертационния труд.

Основното съдържание на труда е изложено последователно, обстойно и логически свързано, във философската рамка на сравнителния анализ и в историко-философска перспектива. Очевидно е доброто познаване от страна на докторанта на обекта на своето изследване. Както вече отбелязах и двамата философи – Киркегор и Левинас, освен виртуози на словото са и изключително продуктивни автори, творчеството им преминава през различни етапи и жанрови особености, повлияни, но и противопоставящи се в една или друга степен на различни философски системи. Докторантът е извършил сериозен обем на философски изследвания, за да обхване тези произведения в цялост и дори в техните детайли и това личи не само от Библиографията, а и от съдържателния анализ на съчиненията на двамата мислители. За мен е интересен и анализът на комуникативната стратегия на Киркегор, разчетена в неговите текстове от страна на дисертанта, като форма на отношения между другите, но и към Бога и дори мога да кажа като вид етическо съдържание. „Творбите на Киркегор могат да бъдат разделени на естетически, които са подписани с псевдоними, изследващи непряката комуникация между Бог и Човек и религиозни текстове, подписани от него самия, изследващи пряка комуникация между Бог и Човек. Киркегор, възхищавайки се на и изхождайки от сократовата майевтична диалектика, възнамерява да проникне в душата на читателя, за да осмисли по-задълбочено за връзката и с Бога“ (с. 109). Киркегор е автор и на съчинения, които бихме определили днес като публицистични, примерно онези, в които се противопоставя на църковните учения („благообразното християнство“, както го нарича датския гений). „Установената Църква трябва да бъде заменена от

сократическа диалектика, далеч от манипулацията и принудата над човешката духовна свобода“ (с.82), пише дисертанта. Оценявам цялостния дисертационен труд като едно успешно изследване върху философското и духовно наследство на двамата мислители, както и на начина, по който те отговарят на важни за философското знание въпроси, свързани с Бога, времето, Другия, безкрайното, истината, смисъла на човешкия живот. Според мен също така докторантът вярно е уловил субективния акцент в творчеството на двамата философи и преосмислянето на тоталните философски свръхрационалистически дискурси, ако мога да се изразя така, които и двамата автори много добре познават. Не е възможно достигането на тези изводи без изключително сериозно и системно запознаване с текстовете на тези мислители, но и на влиятелни учени и автори, които са се занимавали с тях. Без съмнение тук българските прочити, анализи и преводи на Левинас, приносят на българската философия в съвременното хуманитарно познание от страна на проф. дфн. Мария Димитрова, на д-р Дарин Дросев и други, задават онази концептуална рамка на социалната феноменология, на която дисертанта стъпва, за да достигне до съдържателни изводи и точни сравнения. Тук са разсъжденията за етиката, която за Левинас е „първа философия“, спецификата на философския език на подобен тип рефлексия, тематизацията на идеята за Другия (или „ближния“), преосмислянето на традиционните феноменологически установки и изобщо, ако използвам думите на един изследовател, цялата философско-историческа ретроспективна рефлексия, за да достигне г-н Панайоту до своите изводи. Изследователските методи са релевантни на задачите, които си поставя дисертанта, те демонстрират един широк и задълбочен поглед върху традицията на съдържателното мислене в европейската и аналитичната философия. Позоваването на Хегел и неговата философия, както и на тези на Хайдегер и Хусерл е изпълнено с познаване на темите и разсъжденията на авторите, както и изводите в това отношение, внасят повече яснота върху възгледите на Левинас и Киркегор за Бог, субективността и Аз-а, за ангажираността с идеята за разлика от „чистото мислене“ („Субективността, вътрешното е истина“, пише Киркегор в „Заключителен ненаучен...“).

Не познавам подобно добросъвестно, последователно и критично научно изследване, върху творчеството на влиятелни философи като Киркегор и Левинас, определящи до голяма степен облика на съвременното философско мислене и развитие, разработено в българска докторантска програма и под ръководството на български специалисти. Изследването е значимо и със своя обхват на теми, цитирани автори и демонстрира завидната философска ерудиция на своя автор. Приносите на кандидата са

реални и защитими, те се отличават с прецизност в научно- теоретичен план и обхващат както критичен анализ на ключови за тезите понятия, така и оригинален подход и обяснение на подхода на Киркегор и Левинас към преосмисляне на онтологическата традиция на западната философия, на спекулативното философско мислене, на противоположността между разума и религията (по думите на Хегел), като стремеж към „живот в истината“. Всичко това без съмнение обогатява интелектуалния и културен опит на читателите на това впечатляващо научно усилие. Проблемите, които разглежда дисертанта са релевантни на съвременната социална и нравствена ситуация на усещането за всепозволеност и радикална секуларност. Езикът на изложението е философски, отговарящ на тематиката, използваните понятия са анализирани коректно, докторантът демонстрира всички необходими качества на умел и самостоятелен изследовател.

IV. Заключение.

Убеден съм, че дисертационния труд : *„Сравнително изследване на понятията Бог, субектност и Аз във философията на Левинас и Киркегор”*, представен от Ставрос С. Панайоту заслужава много висока оценка. В него докторантът анализира задълбочено и систематично важни за философията и етиката проблеми, а също предлага своя аргументирана и оригинална позиция, представя в пълнота различните гледни точки, демонстрира задълбочен интерес към своите предмет и обект на академичен интерес. Дисертационният труд притежава всички качества на пълноценно самостоятелно научно изследване, което отговаря на високите критерии за присъждане на ОНС „доктор“. Предлагам на уважаемото Научно жури да присъди на дисертанта Ставрос Панайоту образователната и научна степен „доктор” в професионално направление 2.3. Философия, за което ще гласувам убедено със „ЗА“.

София, 13.06.2021

Рецензент:

Проф. Николай Михайлов